

**ՀԱՅԵՐԻ ԷԹՆԻԿ ՉՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՑԵՂԱՍՊՈՒՆԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (XI-XX ԴԴ.)
(Գ ՄԱՍԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ) * 1**

ՀՏԴ 94 (479.25); 343.412

DOI: 10.52063/25792652-2022.2.13-25

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայ գաղթօջախների և
Սփյուռքի պատմության բաժնի վարիչ,
պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sasun-07@mail.ru

Հոդվածի նպատակն է տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների (արխիվային փաստաթղթեր, վիճակագրական նյութեր, պարբերական մամուլ, թեմային առնչվող գրականություն) հենքի վրա ներկայացնել Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի դաշտավայրից մինչև Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում, XI-XX դարերի ընթացքում տեղաբնիկ հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված Էթնիկ զտումների և ցեղասպանական քաղաքականության պատճառներն ու իրագործման փուլերը:

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննությամբ, պատմաքննական ու պատմահամեմատական վերլուծության մեթոդների կիրառմամբ: Աղբյուրների հավաստիության ու վավերականության աստիճանը ճշտել ենք դրանց համակողմանի ուսումնասիրության միջոցով:

Փաստերի համադրմամբ տրվում է հիմնահարցի պատմության հետևյալ փուլայնացումը. Արևելյան Այսրկովկասում տեղաբնիկ հայերի Էթնիկ զտումներն ու կոտորածները տակավին իրականացվել են XI-XVIII դարերում, երբ երկրամասը պարբերաբար հայտնվում էր այլևայլ նվաճող, վաչկատուն ցեղերի ու պետությունների արշավանքների և տիրապետության տակ (թուրք-սելջուկներ, մոնղոլ-թաթարներ, Լանկ-Թեմուր, կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու թուրքմենական քոչվոր ցեղեր և ղզբաշների արշավանքներ, դրանց հաջորդած թուրք-պարսկական պատերազմներ, սուլնի լեզգիներ, Նադիր շահի ու Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքներ): Դրա հետևանքով հայ բնակչության մի որոշ մասը բռնագաղթեցվեց և լքեց հայրենի տարածքները կամ հարկադրաբար ընդունեց նվաճողների մահմեդական դավանանքը: Էթնիկ զտումների ու կոտորածների հաջորդ փուլը հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանն էր (1905-1906 թթ.): Հետագայում ցեղասպանական քաղաքականությունը պետական մակարդակով է իրականացվել՝ արդեն արհեստածին «Ադրբեջան» կազմավորման մուսավաթական (1918-1920 թթ.) և վերջում՝ Ադրբեջանի խորհրդային վարչակարգերի ժամանակաշրջաններում (1920-1990 թթ.):

Հոդվածում հիմնավորված է այն իրողությունը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչությունը Էթնիկ զտումների ու ցեղասպանության

* Հոդվածը ներկայացվել է 05.03.2022թ., գրախոսվել՝ 22.03.2022թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.07.2022թ.:

¹ Հրատարակվում է ՀՀ գիտության կոմիտեի 21T-6A163 թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում:

ենթարկվեց իր բնօրրանում այնպես, ինչպես երիտթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը: Հետևաբար այդ քաղաքականությունը պետք է որակել որպես հայերի ցեղասպանության շարունակություն և բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Արևմտյան Հայաստանից ու Օսմանյան կայսրության հայաբնակ այլ տարածքներից մինչև Բաքու) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր: Պատմագիտական գրականության մեջ թեև ինդրո առարկա հարցի վերաբերյալ անդրադարձները բազմաթիվ են, սակայն առանձին քննության առարկա չի դարձել Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի դաշտավայրից Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում, հայերի Էթնիկ գտումների ու ցեղասպանության քաղաքականության ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Հիմնաբառեր՝ Արևելյան Այսրկովկաս, Բաքվի նահանգ, Կուրի ձախափնյակ, համաթուրքականություն, Էթնիկ գտումներ, այլատյացություն, ցեղասպանություն, բռնազաղթ:

Ուզմանճակատը հայաշատ գավառների բնակավայրերից հեռու պահելու մտադրությամբ Բաքվի կոմունայի գործը հունիսի 5-ին Եվլախ-Գանձակի ուղղությամբ անցավ հարձակման: Հունիսի 10-ին սկսվեցին ռազմական գործողությունները: Հունիսի 12-ին՝ համառ մարտերից հետո, Բաքվի կոմունայի գործը գրավեց Զյուրդամիր կայարանը (Кавказское слово», 1918 թ.): Կարամարյան գյուղի մոտ հունիսի 16-18-ը տեղի ունեցած ճակատամարտերն ավարտվեցին Կոմունայի գործի փայլուն հաղթանակով (Հայաստանի Ազգային արխիվ, [Ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 6]; «Անթել հեռագիրներ»): Սակայն հունիսի 27-30-ը Գյոքչա ավանի մոտ տեղի ունեցած ծանր մարտերից հետո Կոմունայի գործը բանակի գերագույն հրամանատարության թույլ տված մարտավարական սխալների, թիկունքի անկազմակերպ վիճակի և թուրքական մեծաքանակ զորքի հակահարձակման պատճառով նահանջեց (Ստեփանյան, Գյոքչայի ճակատամարտի նշանակությունը Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության համատեքստում 528): Բաքվի գործի կրած ռազմական պարտությունը զրկեց Բաքվի նահանգի հայ բնակչությանը թուրք-թաթարական միացյալ ուժերից պաշտպանվելու կայուն երաշխիքից: Նահանջի հետևանքով փաստորեն ձախողվեց Բաքվի պաշտպանությունը: Նահանջը ճանապարհի հարթեց թուրք-թաթար հրոսակների Նորա-Նոր բարբարոսությունների համար: Չորքը նահանջում էր՝ իր հետ տանելով նաև գավառների 50.000-ից ավելի տեղահանված հայությունը: Մոտենում էր քաղաքի պաշտպանության վերջին օրը՝ սեպտեմբերի 14-ը, երբ պետք է վճռվեր ինչպես ինքնապաշտպանության, այնպես էլ քաղաքի հայ բնակչության հետագա ճակատագիրը (Շահումյան 225):

Հայկական զորամիավորումների չորսամյա հերոսամարտերից հետո մեծաթիվ թուրք-թաթարական զորամասերը Բաքվի մատուցներում համառ մարտերից հետո՝ 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին՝ առավոտյան ժ. 10-ին, թուրքական զորամասերը Նուրի Զուլդուլ փաշայի գլխավորությամբ ներխուժեցին քաղաք (Ա. Հ. Գ., Բազուի անկումը). Բաքուն բռնազավթվեց Կոստանդնուպոլսի՝ 1453 թ. մայիսի 29-ի նվաճման և յուրացման օրինակով: Քաղաքը Նորաթուխ «Ազերբայջան» հորջորջված կազմավորման վարչական կենտրոն դարձնելու միտումով երիտթուրքերը նվիրաբերեցին Ապշերոնյան թերակղզու, մասնավորապես՝ Բաքվի Էթնիկոզուր ակունքների և, առհասարակ, քաղաքակրթական գործընթացների հետ բացարձակապես որևէ աղերս չունեցած և ցայսօր Էթնիկ ինքնության և պատկանելության փնտրտուքի մեջ խարխափող անդրալթայան տափաստաններից արշաված վաչկատուն թյուրք-օղուզական ցեղերի հետ-նորդներին՝ կովկասյան թաթարներին: Չավթելով Բաքուն՝ երիտթուրքերն այն հանձնեցին իրենց հետ Գանձակից բերած մուսավաթական կառավարությանը (Նա-

խագահ՝ Ֆ. Խան-Խոյսկի) և Օսմանյան կայսրությունում հայերի գանգվածային բնաջնջման ծրագիրը մուսավաթականների հետ շարունակեցին արևելահայերի կոտորածներով: 1918 թ. սեպտեմբերի 15-17-ին թուրքական բանակը մուսավաթական կառավարության ակնհայտ համաձայնությամբ ու աջակցությամբ, ի դեմս եղեռնագործության գլխավոր կազմակերպիչներից մեկի՝ Ներքին գործոց նախարար Բեհբուղ խան-Ջիվանշիրի ու քաղաքի ոստիկանապետ Նշանակված իթթիհադական տեսաբաններից արևմտահայերի ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից մեկի՝ Բեհաեդդին Շաքիրի (Дадриян 450), թուրք-թաթարական մեծաթիվ խաժամուժի հետ Բաքվում կոտորածի մատնեցին ավելի քան 30.000 հայի՝ կողոպտելով նրանց ունեցվածքը (Իշխանեան 185; Հայաստանի ազգային արխիվ [Ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 96-99]; Генцид армян в Османской империи 524): Եվ եթե արևմտահայերի բնաջնջումն իրականացնում էր «Թեշքիլաթը մահուսա»-ն իր թափոփուկներով, ապա Բաքվի նահանգում այդ նպատակով երիտթուրքերի հանգույն ստեղծված և «Մուսավաթ»-ի անմիջական հրահանգավորմամբ և ուղղորդմամբ գործում էր «Ջալլադարը քոմիթեսի» (“Çalladları komitəsi” – Դահիճների կոմիտե) կազմակերպությունը (Հայաստանի Ազգային արխիվ [Ֆ. 245, ց. 1, գ. 12, թ. 7]): Այս ամենը մեկ անգամ ևս փաստում է, որ 1918-1920 թթ. արևելահայերի կոտորածների ժամանակ երիտթուրքերի, հետագայում նաև քեմալականների և մուսավաթականների միջև գոյություն ուներ գաղափարական ու գործնական սերտ համագործակցություն:

Բաքվի հայության եղեռնագործության անմիջական կազմակերպիչն ու ոգեշնչող Ադրբեջանի ներքին գործոց նախարար Բեհբուղ-խան Ջիվանշիրն էր: Ահա մի քանի մեջբերումներ հայերի մասին Ջիվանշիրի արտահայտած հայատյաց մտքերից. «Երբ ես խոսում եմ հայերի հետ, իմ մեջ այնպիսի չարություն է բարձրանում, որ ինձ կորցնում եմ... Ես մինիստր եմ դարձել միայն նրա համար, որ հայերի հախիցը գամ» (Արզումանյան 190): Ջիվանշիրի այս խոսքերը դարձյալ պարզորոշ վկայում են այն մասին, որ հայերի ցեղասպանությունը կանխամտածված էր երիտթուրք-մուսավաթականների կողմից, և այն եղել է պետական քաղաքականության հետևանք: Արյունարբու Ջիվանշիրը երիտթուրքական ու մուսավաթական «բարոյականության» կերտվածք էր: Այդ նկատի ունենալով՝ գուր չէ, որ հայերի դեմ գործած այս ոճրագործությունների համար նա ձեռք էր բերել «Ադրբեջանի Թալեաթ» տիրաառչակ անունը (ԱԼՈ 65):

Սպանդ, կոտորած, սրածվող երեխաներ, պատշգամբներից նետվող այրվող մարդիկ, գերեվարում. ահա սա էր 1918 թ. սեպտեմբերյան ջարդերի օրերի եղեռնադժոխք Բաքուն¹: Ընդ որում, ինչպես արևմտահայերի ցեղասպանության ժամանակ, այս անգամ

¹ Պատմական վավերագրերի փաստական նյութի հիման վրա համառոտակի ներկայացնելով այդ եղեռնագործության իրական պատկերը: Համընդհանուր էր կոտորածը, ավերն ու թալանը: Զաղաքի ոչ մի հայ ընտանիք գերծ չնևաց ջարդերից ու կողոպուտից: Բնակչության մի մասը կոտորվեց տեղում հարազատ օջախներում, մյուս մասը՝ փողոցներում և ապաստանած վայրերում: Լիովին ավերվեց հատկապես Հայկավանը, որտեղ ակնհայտ կոտորեցին ծերերին և մինչև անգամ ծծկեր երեխաներին (Բագի մասին): Դեպքերին ակնատես Բ. Բայկովը գրում է, որ թուրքական հրամանատարությունը որևէ կերպ չփորձեց կանխել հայերի կոտորածները, որոնք սոսկայի էին հատկապես Հայկավանում (Байков, 132): Բաքվում հայերի ջարդերի վերաբերյալ առկա են առանձնակի վայրագությամբ իրականացված սպանությունների բազմաթիվ վկայություններ: Գներալ-մայոր Ա. Բիչերախովի բանակի սպաներից մեկի՝ «Մշակի» խմբագրությանը հայտնած մի վկայության համաձայն՝ «...ինքն իր բնակարանի պատուհանից ակնատես է եղել, թե ինչպես թուրքերը ութ հայի մի տեղ հաւաքելով՝ թրերով կտրտել են նրանց լեզուները, և ինչպես վեր են նետել մի երեխայի ու սուհին ծայրը անցրել նրան» (Բագում): Չիմասյվեցին Նույնիսկ հիվանդանոցներում գտնվողները (Հայաստան ըստ Ռօհրպախի 1919-ի տեսութեան, 55): Միայն Բալախանի հիվանդանոցում սրախողխող արվեց 360 հիվանդ, իսկ Կոմենդանտսկի փողոցում գտնվող որբանոցի 63 երեխաներին փողոց էին նետել չորորդ հարկից («ժողովուրդ», Երևան, 1918, հոկտեմբերի 18, № 20; «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 13, № 208): Մ. Թորլաքյանի դատավարության ընթացքում հայկական որբանոցի տնօրեն Ա. Խանեդյանի տված վկայությունում ասվում է, որ կոտորածին զոհ են գնացել շուրջ 500 որբեր

ևս հայերի ջարդերին ներգրավվել էին նաև թուրքերի ձեռքին հայերին ոչնչացնող գործիք դարձած 2000-ի հասնող քրդական ջոկատները (Հայաստանի Ազգային արխիվ [Փ. 1267, ց. 1, գ. 2, թ. 98]; «Աշխատաւոր» [Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 25, № 140]; «Աշխատաւոր» [Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 16, № 157]; Բագուի կոտորածը), որոնք «...երեք օր իրադրության տերերն էին» (ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ; «Աշխատաւոր» [Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 25, № 140])՝ մեղսակցելով ցեղասպան թուրք-մուսավաթականներին: Չանգվածային կոտորածների հետքերը ծածկելու նպատակով զանազան թաղամասերից հավաքված հայերի դիակների մեծ մասը թուրքական հրամանատարության կարգադրությամբ թափեցին ծովը կամ էլ հրկիզեցին («Աշխատաւոր» [Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 25, № 140]): Արյունահեղությունը շարունակվեց հետագայում ևս: Հայերի կոտորածի 4-րդ օրը Բ. Խան-Ջիվանշիրի հրամանով արևմտահայերին գաղթի ճանապարհներին կոտորելու քողարկված մեթոդով Մուղանի անապատ՝ տաժանակիր աշխատանքի քշվեց 9000 հայ երիտասարդ, որոնց մեծ մասը ճանապարհին մահացավ սովից, ծարավից, ուժասպառությունից: Նրանց, ովքեր այլևս անկարող էին առաջ շարժվել, անմիջապես գնդակահար կամ սվինահար էին անում. հազիվ 400-ը կարողացավ փրկվել (Պեհպուտ խան ճիվանշիրի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը 21; ԱԼՍ 80):

Վերոբերյալ փաստերից միանգամայն ակներև է, որ ռազմական գործողությունների քողի տակ Բաքվում հայերի նկատմամբ երիտթուրքերն ու մուսավաթականներն իրականացրել են ցեղասպանություն, ինչը մեկ անգամ ևս վկայում է, որ արևելահայության ցեղասպանության քաղաքականությունը ոճրագործ Օսմանյան կայսրության հայասպան ուղեգծի անմիջական շարունակությունն էր (Ստեփանյան, *Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում* 31-48): Նպատակը մեկն էր՝ զավթած Բաքուն «Ադրբեջան» արիեստածին կազմավորման կազմում պահելու և այն որպես զուտ թուրք-թաթարական քաղաք դարձնելու միտումով ցեղասպանության ճանապարհով հայրենագրելի Ապշերոնի թերակղզու տեղաբնիկ ժողովուրդներից մեկին՝ հայերին, տիրանալ նրանց՝ Բաքվի հարստության առանցքը կազմող հարստությանը (Ստեփանյան, *Հայերի կոտորածները Բաքվի նահանգում և թուրք-ադրբեջանական իշխանությունների պատասխանատվությունը* 125-146): Հայ բնակչության կրած միայն նյութական վնասների գումարը անցնում էր 1 միլիարդ ռուբլուց (Իշխանեան 185): Կոտորելով, ունեզրկելով հայության մի հատվածին, թալանելով նրա ունեցվածքը՝ երիտթուրքերն ու մուսավաթականները, ի հաշիվ հայերի, կարողացան լցնել պետական դատարկ գանձարանը, հոգալ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում առաջացած մեծ ծախսերը:

Ի թիվս այլ վավերագրերի՝ բերված փաստերն առավել քան անհերքելիորեն վկայում են, որ ներկայիս «Ադրբեջան» անվամբ կազմավորումը ստեղծվել է տեղաբնիկ ժողովուրդների, մասնավորապես՝ հայերի արյան և նրանցից բռնագավաթված անբավ հարստության, հատկապես շահութաբեր կապիտալի՝ նավթարդյունաբերության վրա: Հարկավ, այս իրողությունը նկատի ունենալով Ադրբեջանի «պատմության» ինստիտուտի նախկին տնօրեն, հայատյացության անզուսպ մոլուցքով տառապող վայ-ակադեմիկոս

(Պեհպուտ խան ճիվանշիրի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը, 22): Բաքվի հայերի կոտորածները փաստել են գերմանացի բարձրաստիճան սպաները: Դեպքերի ակնաստես փոխգնդապետ Պարակեն հայերի դեմ կատարված ոճրագործությունների մասին գեև. լեյտենանտ ֆոն Չեքթիին 1918 թ. սեպտեմբերի 26-ին գրել է. «Գազանությունները մեծ մասամբ կատարվում էին տների ներսում: Այդ պատճառով փողոցներում համեմատաբար քիչ դիակներ կային: Դրանք գերազանցապես անկյուններում էին դարսված, այնպես որ հաճախ միայն հոտից կարելի էր իմանալ: Մի տեղում ես իրար վրա դարսած 7 դիակ տեսա, այդ թվում մի քանի երեխա... Գրեթե բոլոր դիակները ծածկված էին կապտուկներով, որոնք առաջացել էին հրացանների խզակոթների հարվածներից և խող-խողումներից: Նկուղներից դիահոտ էր փչում» (Մանուկարյան, 84):

Յաղուբ Մախմուդովը, երբ 2019 թ. սեպտեմբերի 10-ին «Агентство Азери-Пресс»-ին տված հարցազրույցում բացելիքաց հայտարարում էր. «Բաքվում պետք է կանգնեցնել թուրքական բանակի հրամանատար Նուրի փաշայի հուշարձանը՝ Ադրբեջանին մատուցած մեծագույն ծառայությունների համար» (Махмудов Я., Надо поставить в Баку памятник Нурю Паше):

Այսպիսով՝ Բաքվի հայության ինքնապաշտպանության ընթացքում, թեև Բաքվի կոմունակայի զորքին չհաջողվեց իրագործել նախապես մշակված ռազմական ծրագիրը, սակայն աներևակայելի քաջագործություններով առլեցուն 4-ամսյա ինքնապաշտպանական կռիվների արդյունքում մեծաթիվ զոհերի գնով թուրքական զորամասերը մինչև սեպտեմբերի 15-ը գամված մնացին Բաքվի շրջանում, երբ Օսմանյան կայսրության անձնատվությանը հաշված օրեր էին մնացել: Դրանով իսկ թուրքական զորքերը չկարողացան օղակել Հայաստանի Հանրապետությունը և իրագործել արևելահայությանը խապառ բնաջնջելու ճանապարհով «Մեծ Ադրբեջան» պետություն ստեղծելու համաթուրքական ծրագրերը (Ստեփանյան Գ., *Բաքվի 1918 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի դերը Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման գործում* 53-64): Կանխելով Արցախի, Սյունիքի ու Երևանի հանդեպ ծրագրվող թուրքական ագրեսիան՝ Բաքվի հերոսամարտը վճռական դեր խաղաց նորաստեղծ Հայաստանի առաջին Հանրապետության պաշտպանության գործում: Բաքվի հայությունն ինքնապաշտպանական այդ ամիսները վերածեց հայ ժողովրդի պատմության ամենահերոսական էջերից մեկի: Ինչպես իրավացիորեն գրում է Միք. Վարանդյանը. «Այդ վիթխարի ծրագիրը վիժեցաւ գլխաւորապէս շնորհիւ հայերու, որոնք ամիսներ շարունակ պարտիզանական կռիւներ մղեցին թուրք-թաթարներու դէմ, Բագուէն մինչեւ Գեօքչա եւ Շամախի, մինչեւ Պարսից Ատրպատականը...» (Վարանդեան 327):

Բաքվի նահանգում հայախալած քաղաքականությունը շարունակվեց Ադրբեջանական Հանրապետության գոյության (1918 թ. մայիսի 28-1920 թ. ապրիլի 28) ամբողջ ընթացքում (Հովսեփյան 5-29; Ղուլյան 3-14): Պետք է նշել, որ ազգային խտրական քաղաքականության մեջ մուսավաթականները հատուկ տեղ էին հատկացրել հատկապես հայերին: Որ թիրախը հայ բնակչությունն էր, փաստում է Բաքվում այդ տարիներին բնակվող ռուս հասարակական-քաղաքական ճանաչված գործիչ Բորիս Բայկովը: Նա վկայում է, որ մուսավաթական կառավարությունը բռնությունները դարձրեց նպատակային և «պատերազմ հայտարարեց հայությանը» (Байков 143): Պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից և թուրքական զորքերի՝ Այսրկովկասից հեռանալուց հետո մուսավաթականները շարունակեցին հայախալած քաղաքականությունը: Եռյակ դաշինքի պետությունների պարտությունից հետո հեռանալով Բաքվից՝ թուրքական հրամանատարությունն այնտեղ թողեց մեծ թվով սպաներ, զենք ու զինամթերք (Ավետիսյան 62): Այսպիսով՝ արևելահայերին բնաջնջելու երիտթուրքերի քաղաքականությունը որպես «ծառանգություն» փոխանցվեց մուսավաթականներին:

Բաքվի հայերի 1918 թ. սեպտեմբերյան կոտորածներից հետո մուսավաթականները Նուխի և Արեշ գավառներում և Բաքվի նահանգի տասնյակ հայկական գյուղերում հայ բնակչության նկատմամբ իրագործեցին նորանոր ոճրագործություններ՝ կոտորած, կողոպուտ, տեղահանություն և այլն (Ստեփանյան, *Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի և Արեշ գավառներում 1918-1920 թթ.* 23-28; Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ. (փաստաթղթերի և կյուբերի ժողովածու): Թուրքական հրամանատարությունը ծրագրել էր կոտորել նաև Շամախի, Գյոքչա և Նուխի քաղաքներում ու հայկական գյուղերում մնացած հայերին (Հայաստանի Ազգային արխիվ [Ֆ. 276, ց. 1, գ. 14, թ. 60]): Այն, ինչ կատարվեց Բաքվում, կրկնվեց նաև գավառների բոլոր հայաբնակ բնակավայրերում: «Բագուի դեպքերէն յետոյ, - գրում է ՀՅԴ անդամ, ազգային գործիչ Արսեն Միքայելյանը, - սկսեցին (մուսավաթականները - Գ. Ս.) «վրեժ» լուծել հայերէն եւ գաւառներու մէջ՝ Շամախի, Նուխի եւ Գանձակ, ուր մահմետական տարրը մեծամասնութիւն է կազմում» (Միքայելյան 158): Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագիտական ծառայութեան

յունների՝ արտաքին գործոց նախարար Շ. Բուրիանիին հղած հեռագրում թուրք-թաթարների ոճրագործությունների մասին ասվում էր. «Հայերի վերջին հալածանքների ժամանակ թաթարներն իրենց դաժանությամբ մրցում էին թուրքերի հետ» (Ավետիսյան, *Հայկական հարցը 1918 թ.* 285): Ընդհանուր առմամբ, 1918 թ. մարտից 1919 թ. հունիս ընկած ժամանակահատվածում Բաքվում և գավառներում հայ զոհերի թիվը, ոչ լրիվ տվյալներով անցնում էր 50.000-ից (Ստեփանյան, *Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ.* 46): Այսպիսով՝ երիտթուրքերի կիսատ թողածը նույն թուրքերի օգնությամբ լրացրին մուսավաթականները:

Հարկ է նշել, որ մուսավաթական իշխանությունների հայահալած քաղաքականությանը նպաստեց նախկին երիտթուրք Մուստաֆա Զեմալ փաշայի գլխավորությամբ 1919 թ. գարնանից սկսած «ազգայնական» (միլլի) շարժումը (Ամատունի 107-111): Զեմալական շարժումը ժառանգեց երիտթուրքերի հայաստան քաղաքականության գաղափարական ծրագիրը: Լավ հասկանալով այն դերը, որ կարող են ունենալ մուսավաթականները Հայաստանի և հայերի դեմ սկսված պայքարում՝ Մ. Զեմալը Կարինի (Էրզրում) առաջին (1919 թ. հուլիս 23-օգոստոս 6) և դրան հաջորդած Սեբաստիայի (Սվաս) երկրորդ (1919 թ. սեպտեմբեր 4-11) համաժողովների աշխատանքներին մասնակից էր դարձրել Ադրբեջանական Հանրապետության զինվորական ներկայացուցիչներին (Կիրակոսյան 262): Նպատակ ունենալով Ադրբեջանական Հանրապետությունը հենակետ դարձնել Այսրկովկասում լայնածավալ գործունեության համար՝ համաժողովներից անմիջապես հետո քեմալականների կողմից մի պատվիրակություն ուղարկվեց Բաքու, որն առաջադրանք ուներ՝ ամենուրեք մահմեդականներին ոտքի հանել հայերի դեմ և համաձայնության գալ մուսավաթականների հետ՝ նրանցից ֆինանսական օժանդակություն ստանալու նպատակով: Բաքվում սկսեց ծավալվել քեմալականությունը պաշտպանող լայն շարժում: Տակավին 1919 թ. ամռանը թուրքական 15-րդ բանակի հրամանատար Զյազըմ Կարաբեքիրի պատվիրակները մշտական կապ էին պահպանում մուսավաթական կառավարության հետ: Բաքու ուղարկվածների մեջ էր երիտթուրքական նախկին գործիչ, Էրզրումի համաժողովի կազմակերպիչ դոկտ. - Ֆուաթ Սաբիթը (Աղաջըք), որն ավելի ուշ՝ 1920 թ.-ին, իրեն հայտարարեց Բաքվում - Օսմանյան Թուրքիայի գլխավոր ներկայացուցիչ (Սարգսյան 23): Բաքվում իր գործունեությունն էր ակտիվացրել նաև համախալամականության դիրքերում կանգնած «Իթթիհադ» կուսակցությունը, որն անթաքույց ուներ հակահայկական ուղղվածություն (Միքայելեան 165): Օսմանյան կայսրության և Բաքվի կապն ամրապնդելու նպատակով 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին Կ. Պոլսում Ադրբեջանական Հանրապետության ներկայացուցիչ Զերինովի և Մ. Զեմալի ներկայացուցիչ, թուրքական գլխավոր շտաբի պետ Ջևադ բեյի միջև կնքվեց ռազմաքաղաքական համագործակցության գաղտնի մի դաշ-նագիր, որն առաջին հերթին ուղղված էր Հայաստանի և հայ ժողովրդի դեմ (Չարեան 169): 1919 թ. վերջերից Բաքվում իր գործունեությունն էր վերսկսել Խալիլ - փաշան: Այդ ժամանակ Ադրբեջանական Հանրապետությունում ազատ գործողության իրավունքից օգտվում էր նաև Նուրի փաշան, որը ղեկավարում էր մուսավաթականների հետ սերտորեն շաղկապված «Թուրքական ժողովրդի պատվիրակություն» կոմիտեն (Սարգսյան. 23): Զեմալականների և մուսավաթականների սերտ համագործակցության մասին Բաքվում լույս տեսնող «Իթթիհադ» լրագիրն այդ օրերին գրում էր. «...Տաճիկ ժողովրդի բախտը այսօրվանից կապված է Ադրբեջանի մահմեդականների բախտի հետ» («Յառաջ», 1920):

Անշուշտ, այս ազդակները ոգևորեցին թուրք-մուսավաթականներին՝ հայ բնակչության նկատմամբ վերսկսելու հալածական քաղաքականությունը: Բաքվում սկսեցին մշակվել հայաստան նոր ծրագրեր, որքան էլ որ Ադրբեջանի խորհրդարանը, որը լեցուն էր համաթյուրքական, համախալամական գործիչներով ու երբեմնի մարդասպաններով (Մ. Է. Ռասուլզադե, Ալի Մարդան-բեյ Թոփչիբաշև, Կարաբեյ Կարաբեկով, Ալիբեյ Չիգիկսի և ուրիշներ), 1919 թ. սեպտեմբերի 6-ին ընդունել էր օրենք՝ Ադրբեջանի քաղա-

քացիության վերաբերյալ: Դրա համաձայն՝ «Ազերբայջանի քաղաքացիներ համարում են՝ առանց ազգի և կրոնի խտրության՝ նախկին ռուսաց կայսրության այն բոլոր հպատակները, որոնք իրանք, կամ նրանց ծնողները ծնել են Ազերբայջանի Հանրապետության սահմաններում» (Ազերբայջանի քաղաքացիության (հպատակության) օրենքը, 3): Սակայն հայ բնակչությանը օրենքից դուրս համարելով՝ ադրբեջանական իշխանությունները պետական մակարդակով երկրամասով մեկ իրականացրին հայաստանաց քաղաքականություն, որի հետևանքով զոհ գնացին հարյուրավոր հայեր: Այլ խոսքով՝ սարքովի «Ադրբեջան» կազմավորման անունից ադրբեջանական ինքնություն էր կառուցվում այլատյացության, առաջին հերթին հայատյացության հենքի վրա: Հայ բնակչության կոտորածները նոր թափով սկսվեցին 1920 թ. սկզբներից: 1920 թ. ապրիլի 11-ին թաթարական 200 զինված հրոսակախմբեր իշխանությունների ցուցումով հարձակվեցին Շամախիի գավառի Գյուրջևան, Հնդար, Քոխլուճ, Քարքանջ ու շրջակա հայկական գյուղերի վրա և կոտորեցին 500 հոգու (Հայաստանի Ազգային արխիվ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 2053, թ. 2): Կոտորածը զարհուրելի կերպարանք ստացավ հատկապես Գյուրջևան գյուղում: 300 զինված հրոսակներ, ապրիլի 10-ին շրջապատելով գյուղը, սպանում են ավելի քան 120 հոգու («Наше время», 1920 [22 апреля, № 29, Баку]): Հայ խաղաղ բնակչության սպանությունները, կողոպուտն ու ավերումները շարունակվեցին նաև հայկական մյուս գյուղերում: Կոտորածները շարունակվում են նաև Գյոքչա գավառի Զեշուրդ, Թուբիշեն, Գիրք և Զալբանդ հայկական գյուղերում: Հայերի ջարդը զարհուրելի էր հատկապես Գիրք գյուղում, որտեղ գյուղի քահանա Ալեքսանդր Աբրահամյանցին մորթազերծ անելուց հետո ռուսական Իվանովկա գյուղում ապաստանած գիրքեցիներից 50 հոգու, որոնք հիմնականում կանայք ու երեխաներ էին, գավառի պրիստավի պահակազինվորները գյուղի ծայրին գտնվող առվի մեջ մորթոտում են («Наше время», 1920 [22 апреля, № 29, Баку]):

Մուսավաթական իշխանության գործադրած բարբարոսական քաղաքականության հետևանքով Կուրից մինչև Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում զգալիորեն փոխվեց էթնոժողովրդագրական պատկերը՝ ի վնաս հայերի: Թուրք-մուսավաթականների՝ 1918-1920 թթ. գործադրած ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով Կուրից մինչև Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում զգալիորեն փոխվեց էթնոժողովրդագրական պատկերը՝ ի վնաս հայերի: Այս ոճրագործությունների պերճախոս վկայություններն են ստորև բերվող հետևյալ թվական տվյալները: Այսպես՝ ընդհանուր առմամբ 1918-1920 թթ. Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխի և Արեշ գավառների 50.000-ից ավելի հայերից կոտորածի ենթարկվեց շուրջ 40.000-ը (Ստեփանյան, *Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի և Արեշ գավառներում 1918-1920 թթ.* [պատ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, 1996]): Ջարդերից հետո կտրուկ նվազեց նաև Բաքվի նահանգի հայերի թիվը: 1921 թ. մարդահամարի տվյալներով Գյոքչայի, Շամախիի, Ղուբայի, Բաքվի, Լենքորանի և Ջավադի (Ջեվատ) գավառներում հայ բնակչության թիվը կազմում էր 50.212 (Заквказье 152-153): Այդ թիվը համադրելով հայ բնակչության՝ նախքան կոտորածներն արձանագրված թվի՝ 127.318 (Հայաստանի Ազգային արխիվ [ֆ. 149, ց. 1, գ. 46, թ. 2-8; գ. 133, թ. 19, ֆ. 57, ց. 3, գ. 512, թ. 1-2; ֆ. 409, ց. 1, գ. 2634, թ. 1-2]; Ստեփանյան, *Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ.* 31-48) հետ՝ պարզորոշ երևում են փաստացի կորուստների այն մեծ չափերը, որ պատճառել էին երիտթուրքերն ու մուսավաթականները: Ըստ այդմ կոտորածներին զոհ էր գնացել շուրջ 77.106 մարդ, որից միայն 49.927-ը Բաքու քաղաքում (նախքան կոտորածները Բաքվում, ներառյալ արդյունաբերական-գործարանային շրջանները, հայ բնակչության թիվը 88.673 (Իշխանեան 17) էր, իսկ 1921 թ. տվյալներով կազմում էր 38.746 (Заквказье 152-153):

Այսպիսով՝ ընդհանուր առմամբ Կուրից մինչև Ապշերոն ընկած տարածքում (Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխի և Արեշ գավառներ, Բաքվի նահանգ) 1918-1920 թթ. ցեղասպանության էր ենթարկվել շուրջ 117.106 հայ: Չորսրինակ, եթե 1914

թ. Շամախիի, Գյոքչայի, Նուխիի և Արեշի գավառներում հայերը կազմում էին 73.526 մարդ, ապա Ադր. ԽՍՀ-ում 1921 թ. օգոստոսին անցկացված գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալների համաձայն՝ մնացել էր մոտ 12.716 հայ (Карапетян 4): Որպեսզի պարզ լինի կոտորածների ահռելի չափերը, վկայաբերենք միայն Ղուբա քաղաքի օրինակը: Այսպես՝ եթե քաղաքում նախքան կոտորածները հայերի թիվը 500 էր, ապա 1921 թ. օգոստոսի դրությամբ մնացել էր ընդամենը 9 հոգի (Заквказье 152):

Քաղաքակրթության ոչնչացումը, որ համարվում է վայրենի՝ քոչվոր հիմքի վրա ստեղծված արհեստածին «Ադրբեջան», ըստ Էռլայանի՝ ավագակապետության անբաժան մասը, թուրք-մուսավաթականները իրագործեցին նաև մշակութային եղեռն՝ կողոպտվեցին և ավերվեցին հազարամյակներով ստեղծված հայկական բազմաթիվ խաչքարերը, մատուռները, եկեղեցիներն ու վանքերը: Այսինքն՝ թուրք-մուսավաթականները իրագործել են նաև մշակութային եղեռն: Հայ բնակչության կոտորածներն ու բռնի մահմեդականացումը զուգորդվել էր եկեղեցիների ոչնչացումով, ավերումով կամ մզկիթների վերածումով: Ընդ որում՝ Շամախու գավառում ավերվել էր 11, իսկ - Գյոքչայի գավառում՝ 9 եկեղեցի (Հայաստանի Ազգային արխիվ [Ֆ. 57, ց. 3, գ. 512, թ. 4; Ֆ. 458, ց. 1, գ. 104, թ. 19-22]): Կողոպտվել և ավերվել էր նաև Շամախու թեմի երբեմնի առաջնորդակիստ Սադիանի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանքը, որտեղից դուրս էին տարվել բազմաթիվ խաչեր և արծաթեղեն (Հայաստանի Ազգային արխիվ [Ֆ. 1-49, ց. 1, գ. 43, թ. 8]):

Ադրբեջանում հայերից թալանված անշարժ ու շարժական գույքի, մասնավորապես տնտեսության հիմքը կազմող նավթարդյունաբերական ձեռնարկությունների հարստությունների կորուստը և այլ ասպարեզներում հասցված վնասներն անցնում էին տասնյակ միլիոններից: Մանկավարժ, գրող ու հասարակական գործիչ Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանը (Քաջբերունի), որ շրջագայել է Բաքվի նահանգի հայկական բնակավայրերում, «Բազմամիլիոն ժառանգությունե խորագիրը կրող ճանապարհորդական նոթերում 1920 թ. մարտի 26-ին ցավով նշում էր. «... խնդրում եմ մի ակնարկով յետ նայել և հաշուի առնել թե ինչ խոշոր ժառանգություն է թողել արտաքսուած հայը իր հետնորդներին: Մենք տեսնում ենք, որ նա թողել է ամուր, քարաշեն տներ և այլ շինություններ: Մենք տեսնում ենք, որ նա թողել է քարապատ՝ ծորակառու աղբիւրներ և, որ գլխաւորն է, թողել է բոլորովին պատրաստի հազարաւոր այգիներ... Մի հանգամանք միայն կարծես հաստատ է, այդ այն է, որ եկեղեցիների խաչերը շուտով կիսալուսնի կփոխուին, եկեղեցիները ու վանքերը անմիջապես մէջիտ կդառնան, մօտերը կցցուին ազանի մինարեթներ» (Քաջբերունի):

Կոտորածներից հետո հայաթափված ու կողոպտված հայկական գյուղերում, ինչպես նաև Նուխի, Շամախի ու Բաքու քաղաքներում ադրբեջանական իշխանությունները բնակեցրին քրդերին ու կովկասյան թաթարներին (Հայաստանի Ազգային արխիվ [Ֆ. 223, ց. 1, գ. 75, թ. 58]): Շամախի քաղաքի օրինակով բացահայտվում են ադրբեջանական իշխանությունների՝ հայ բնակչության նկատմամբ գործադրած բռնությունների ու կամայականությունների քաղաքականությունը («Наше время», 1919 г. [25 апреля, № 75, Баку]): Ադրբեջանի կառավարությունը նպատակադրվել էր այդտեղից դուրս մղել կոտորածներից մազապուրծ սակավաթիվ հայերին և բռնությամբ տիրանալ նրանց տներին ու ունեցվածքին: Այդ նպատակով կառավարությունը որոշել էր քաղաքի ներքին թաղում բնակվող կովկասյան թաթարներին վերաբնակեցնել վերին - թաղում ավելի բարեկարգ վիճակում գտնվող հայկական թաղամասում: Գ. Քաջբերունին այս առիթով ցավով նշում էր, որ եթե հայերի տներն ընկնեն «...անընդունակ, երբեք այգու երես չտեսած, երկյարկանի տներում չապրած, գոմէշների ու ոչխարների հետ կեանք վարած մարդկանց ձեռքեր, այդպիսիները իհարկէ, եղածն էլ - քարուքանդ կանեն» (Քաջբերունի): Մոսկվայում լույս տեսող «Жизнь национальностей» ամսագիրը 1921 թ. գրել է. «Ադրբեջանում, այնտեղ, որտեղ նախկինում բնակվել են հայերը, մնացել են բաց տարածություններ կամ բնակեցվել են ադրբեջանացիներով և

քրդերով: Հայ բնակչությունը կենտրոնացել է այն տեղերում, որտեղ չէին թափանցել մուսավաթականները» (Волкова 10):

Ադրբեջանական իշխանությունների այս գործելաոճի համար նույնպես որպես օրինակ էր ծառայել Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերը քրդերով և Բալկաններից ու Հյուսիսային Կովկասից տեղափոխված մահմեդական վերաբնակիչներով՝ մուհաջիրներով, բնակեցնելու՝ թուրքական իշխանությունների քաղաքականությունը: Ակնհայտ է, որ մուսավաթական Ադրբեջանն իր գոյության ողջ ընթացքում (1918-1920 թթ.), Օսմանյան կայսրության օրինակով, երկրի տեղաբնիկ ժողովուրդների, այդ թվում հայերի նկատմամբ իրականացվող ցեղասպանության, էթնիկ գտումների, տեղահանման և ուժացման քաղաքականության ճանապարհով նպատակադրվել էր Արևելյան Այսրկովկասում ստեղծել միատարր՝ շիա կովկասյան թաթարներով բնակեցված «սեփական հայրենիք»:

Այսպիսով՝ ինչպես ակներև է դառնում ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա պատժի մասին»՝ տվյալ հանցագործության միջազգայնորեն ճանաչված սահմանումից, այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել Կուրի ձախափնյակի հայության հետ 1918-1920 թթ.-ին, անառարկելիորեն վկայում են, որ հայերի նկատմամբ կատարվածը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ իսկական ցեղասպանություն: Հատկանշական է այն իրողությունը, որ Բաքվի նահանգի տեղաբնիկ հայ բնակչությունը ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում այնպես, ինչպես երիտթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը 1915-1916 թթ.-ին Արևմտյան Հայաստանում: Ուստի երիտթուրքերի և մուսավաթականների կիրառած քաղաքականությունը պետք է որակել որպես արևմտահայերի ցեղասպանության շարունակություն, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Բաքվից մինչև Արևմտյան Հայաստան և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ այլ տարածքներ) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր:

Թուրք-մուսավաթականների կողմից 1918-1920 թթ.-ին իրագործված ցեղասպանությունն իր ելույթամբ համարվում է ոչ միայն պատմական, այլև քաղաքական ու իրավական հարց: Ուստի բոլոր երեք հարթություններում էլ պահանջվում են հստակ ու որոշակի գնահատականներ: Շարունակելով այս միտքը՝ պետք է արձանագրել, որ անկախ վարչակարգից՝ Արևելյան Այսրկովկասի հայության ցեղասպանության պատասխանատուն ներկայիս թուրքական և ադրբեջանական պետություններն են: Հայտնի է, որ միջազգային իրավահաջորդությունը որևէ պետության իրավունքների և պարտականությունների փոխանցումն է մեկ այլ պետության: Ուստի հիմք ընդունելով պետությունների ու կառավարությունների իրավահաջորդության վերաբերյալ միջազգային իրավունքի չափանիշները՝ Թուրքիայի Հանրապետությունը, համարվելով Օսմանյան կայսրության ժառանգորդը, լիիրավ պատասխանատվություն է կրում վերջինիս կատարած հանցագործությունների, մասնավորապես՝ Հայոց ցեղասպանության համար (Մեյքոնյան 212; Մարուքյան 38-42):

Ադրբեջանական Հանրապետության պարագայում այդ պատասխանատվության համար որպես իրավական հիմք է ծառայում Ադրբեջանի նախագահ Ա. Մուրադիբովի կողմից 1991 թ.-ի հոկտեմբերի 18-ին ստորագրված «Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախությունը վերականգնելու մասին սահմանադրական ակտը»: Փաստաթղթի «Ընդհանուր դրույթներ» բաժնի երկրորդ հոդվածում պարզորոշ ասված է. «Ադրբեջանի Հանրապետությունը հանդիսանում է 1918 թ. մայիսի 28-ից մինչև 1920 թ. ապրիլի 28-ը գոյություն ունեցած Ադրբեջանի Հանրապետության ժառանգորդը» (Манасян 97):

Իրավական նշանակություն ունեցող այդ փաստաթղթով, ըստ ելույթի հիմնավորվում է 1918-1920 թթ. և ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետության ժառանգական կապը, պետականության իրավահաջորդ լինելու հանգամանքը, որը սկզբունքորեն իր հետ բերում է իրավաքաղաքական պատասխանատվություն: Այս փաստաթուղթը

Նույնպես հայ ժողովրդի համար հիմք է ծառայում Ադրբեջանական Հանրապետությունից պահանջելու Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ. հայերի ցեղասպանության փաստի ճանաչումը և հատուցումը նյութական ու բարոյական այն վնասի, որ նա կրել է: Հաստատված է նաև, որ հայերը բնաջնջման են ենթարկվել իրենց ազգային պատկանելության և հայրենի բնօրրանից դուրս մղվելու համար, որոնք նույնպես ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմի բնորոշ բաղադրատարրեր են:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ա. Յ. Գ., Բազուի անկումը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 17, № 187:
2. Ազերբայջանի քաղաքացիութեան (հպատակութեան) օրենքը, Բազու, 1919:
3. Ամատունի, Յակոբ. *Թուրք Միլիի շարժումը*, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1941, ԺԹ տարի, փետրվար, № 4, էջ 107-111:
4. Անթել հեռագիրներ: Համազասպի հաղորդագրութիւնը, «Արեւ», Բազու, 1918, յունիս 21 (8), № 107-111:
5. «Աշխատաւոր», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 25, № 140:
6. «Աշխատաւոր», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 16, № 157:
7. Ավետիսյան, Հրանտ. *Երիտասարդ թուրքերի և Մուսավաթի համաթուրքական գործակցությունը և հակահայկական ոճրագործությունները 1918 թ.*, ՊԲՀ, Երևան, 1991, № 1, էջ 62:
8. Ավետիսյան, Հրանտ. *Հայկական հարցը 1918 թ.* Երևան, 1997:
9. Արզումանյան, Մակիչ. *Արհավիրքից վերածնունդ*. Երևան, 1973:
10. Աւօ, Միսաք Թորլաքեան (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), Դ շարք, Պէյրուժ, 1970, թիւ 1-4, էջ 8-109 :
11. Բազուի կտորածը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 26, № 194:
12. Բազուի մասին, «Արձագանք», Եկատերինոպոլ, Ա տարի, 1918, հոկտեմբերի 7, № 7:
13. Բազում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 19, № 213:
14. Չարեւանդ, *Միացեալ Անկախ Թուրանիա կամ ի՞նչ կը ծրագրեն թուրքերը*, Բոստոն, 1926:
15. «Ժողովուրդ», Երևան, 1918, հոկտեմբերի 18, № 20:
16. Իշխանեան, Բախշի. *Բազուի մեծ սարսափները: Անկետային ուսումնասիրութիւն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ.* Թիֆլիս, 1920:
17. Կիրակոսյան, Ջոն. *Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915-ից մինչև մեր օրերը)*, գիրք Բ. Երևան, 1983:
18. «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 13, № 208:
19. ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 6:
20. --- ֆ. 1267, ց. 1, գ. 2, թ. 98:
21. --- ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 96-99:
22. --- ֆ. 149, ց. 1, գ. 43, թ. 8:
23. --- ֆ. 149, ց. 1, գ. 46, թ. 2-8 :
24. --- ֆ. 223, ց. 1, գ. 75, թ. 58:
25. --- ֆ. 245, ց. 1, գ. 12, թ. 7:
26. --- ֆ. 276, ց. 1, գ. 14, թ. 60:
27. --- ֆ. 409, ց. 1, գ. 2634, թ. 1-2:
28. --- ֆ. 458, ց. 1, գ. 104, թ. 19-22:
29. --- ֆ. 57, ց. 2, գ. 2053, թ. 2:
30. --- ֆ. 57, ց. 3, գ. 133, թ. 19:
31. --- ֆ. 57, ց. 3, գ. 512, թ. 1-2:
32. --- ֆ. 57, ց. 3, գ. 512, թ. 4:
33. Հայաստան ըստ Ռօհրպախի 1919-ի տեսութեան, Կ. Պոլիս, 1919:

34. *Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ. (փաստաթղթերի և կյուբերի ժողովածու), գիրք I: Կազմողներ՝ Ս. Միրզյան, Ա. Ղազիյան, պատ. խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2003:*
35. ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի անձնական ֆոնդ, ց, 1, գ. 235, թ. 5:
36. Հովսեփյան, Յուրա. *Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում (1918-1920 թթ.), «Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր»,* № 2, Երևան, 1995, էջ 5-29:
37. Ղուլյան, Յուրի. *Ադրբեջանի հակահայկական քարոզչությունը 1918-1920 թթ.,* ԼՀԳ, Երևան, 2008, № 3, էջ 3-14:
38. Մանուչարյան, Ա. *1918 թ., Բաքվի հայկական ջարդերը (ԳՖՀ-ի արտաքին գործերի մինիստրության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերը),* ԼՀԳ, Երևան, 1990, - № 6, էջ 77-88:
39. Մարուքյան, Արմեն. *Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները.* Երևան, 2014:
40. Մելքոնյան, Ա. շուռ. *Հայոց պատմության դասերը.* Երևան, 2003:
41. Միքայելեան, Արսեն. *Ղարաբաղի վերջին դեպքերը. «Հայրենիք»,* Պոսթըն, 1923, Ա տարի, մայիս, № 7, էջ 158:
42. «Յառաջ», Երևան, 1920, հունիսի 19, № 127:
43. Շահումյան, Ստեփան. *ԵԼԺ, հ. 5 (1918 թ. մայիսի 29-սեպտեմբերի 20),* Երևան, 1978:
44. Պեհպուտ խան Ճիվանշիրի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարու թիւնը անգ. Չինուրական աստանին առջեւ, Աթենք, 1936:
45. Սարգսյան, Երվանդ. *Քեմալականների 1920-1921 թթ. արշավանքն Անդրկովկաս և 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկովյան պայմանագիրը,* ԼՀԳ, Երևան, 1992, № 1, էջ 19-34:
46. Ստեփանյան, Գևորգ. *Բաքվի 1918 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի դերը Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման գործում.* «Հանրապետական գիտաժողովի կյուբեր», Վանաձոր, 2009, էջ 53-64:
47. Ստեփանյան, Գևորգ. *Գյոքչայի ճակատամարտի նշանակությունը նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության համատեքստում.* «Ազգակ», Պեյրուք, 2018, էջ 63-83:
48. Ստեփանյան, Գևորգ. *Համազասպ Սրվանձոյանց.* Երևան, 2016:
49. Ստեփանյան, Գևորգ. *Հայերի կոտորածները Բաքվի նահանգում և թուրք-ադրբեջանական իշխանությունների պատասխանատվությունը (1918 թ. սեպտեմբեր-1920 թ. ապրիլ),* էջ 125-146:
50. Ստեփանյան, Գևորգ. *Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ.,* ՊԲՀ, Երևան, 2008, № 3, էջ 31-48:
51. Ստեփանյան, Գևորգ. *Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի և Արեշ գավառներում 1918-1920 թթ. պատ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 1996:*
52. Ստեփանյան, Գևորգ. *Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի և Արեշ գավառներում 1918-1920 թթ. «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր»,* հ. 5, Երևան, 2002, էջ 23-28:
53. Վարանդեան, Միքայել. *Մուրատը (Մեքաստացի ռազմիկին կեանքն ու գործը).* Պոսթըն, 1931:
54. Զաքերուկի, Գաբրիել. *Բազմամիլիոն ժառանգություն. ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, թ. 69:*
55. Байков, Борис, *Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1920 гг.). «Архив русской революции», издаваемый И. В. Гессено, м, т. IX. Берлин, 1923.*

56. Волкова, Натадия. *Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв.* «Кавказский этнографический сборник». Москва, 1969, № 4, с. 3-54.
57. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1982.
58. Дадрян, Ваагн. *История армянского геноцида (этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа)*. Ереван, 2007.
59. Закавказье. Советские республики (Статистико-экономический сборник). Тифлис, 1925.
60. Карапетян, Меружан. *Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г. (По сельско-хозяйственной переписи Азербайджана 1921 г.)*. Ереван, 1991.
61. «Кавказское слово», Тифлис, 1918, 19 июня, № 124.
62. «Кавказское слово», Тифлис, 1918, 3 декабря, № 262.
63. Манасян, Александр. *Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода*. Ереван, 1998.
64. «Наше время», Баку, 1919, 25 апреля, № 75.
65. «Наше время», Баку, 1920, 22 апреля, № 29.
66. Махмудов, Ягуб. «Надо поставить в Баку памятник Нуру Паше». <https://apa.az/ru/vnutrennyaya-politika/-142390>. Доступно: 10.09.2019.

WORKS CITED

1. A. H. G., Bagui ankumy' [Fall of Bagu], «Mshak», T'iflis, 1918, septembei 17, № 187:
2. Amatuni, Yakob. T'urq Mili sharjhumy' [The Turk Milli Movement], «Hayreniq», Post'y'n, 1941, JhT' tari, p'etrvar, № 4, e'j 107-111:
3. Ant'el her'agirner: Hamazaspi haghordagrut'iuny' [Telegrams without Threads. The Message of Hamazasp], «Arew», Bagu, 1918, yunis 21 (8), № 107-111:
4. Arzumanyan, Makich. Arhavirqic verac'nund [Rebirth from Disaster], Erevan, 1973:
5. «Ashxatawor», T'iflis, 1918, hoktembei 16, № 157:
6. «Ashxatawor», T'iflis, 1918, septembei 25, № 140
7. Avetisyan, Hrant. Haykakan harcy' 1918 t'. [Armenian Issue 1918], Erevan, 1997:
8. Avetisyan, Hrant. Eritasard t'urqeri ev Musavat'i hamat'urqakan gorc'akcut'yuny' ev hakahaykakan otwragorc'ut'yunnery' 1918 t'. [General Turkish Cooperation and Anti-Armenian Crimes of Young Turks and Musavat in 1918.], PBH, Erevan, 1991, № 1, e'j 62:
9. Awo', Misaq T'orlaqean (Yeghap'oxakan alpom: Azatagrakan payqari yushamatean) [Revolutionary Albom: The Memory Book of Liberation Struggle], D sharq, Pe'yurut', 1970, t'iw 1-4, e'j 8-109:
10. Azerbayjani qaghaqaciut'ean (hpatakut'ean) o're'nqy', [The Law on Citizenship (Citizenship) Azerbaijan] Bagu, 1919.
11. Bagui kotorac'y' [The Bagu Massacre], «Mshak», T'iflis, 1918, septembei 26, № 194:
12. Bagwi masin [About Bagu], «Ard'aganq», Ekaterinodar, A tari, 1918, hoktembei 7, № 7:
13. Bagwum [In Bagu], «Mshak», T'iflis, 1918, hoktembei 19, № 213:
14. Bajkov, Boris. Vospominaniya o revoljucii v Zakavkaz'i (1917-1920 gg.), "Arhiv russoj revoljucii" [Memories of the Revolution in Transcaucasia (1917-1920)]. "Archive of the Russian Revolution", izdavaemyj I. V. Gesseno m, t. IX, Berlin, 1923.

15. Dadrjan, Vaagn. Istorija armjanskogo genocida (jetniceskij konflikt ot Balkan do Anatolii i Kavkaza) [The History of the Armenian Genocide (Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia and the Caucasus)], Erevan, 2007.
16. Genocid armjan v Osmanskoj imperii. Sbornik dokumentov pod redackij M. G. Nersisjana [The Armenian Genocide in the Ottoman Empire. Collection of Documents edited by M. G. Nersisyan], Erevan, 1982.
17. Ghulyan, Yuri. Adrbejani hakahaykakan qarozchut'yuny' 1918-1920 t't'. [Anti-Armenian Propaganda of Azerbaijan in 1918-1920], LHG, Erevan, 2008, № 3, e'j 3-14:
18. HAA, f. 1267, c. 2, g. 94, t'. 6:
19. --- f. 1267, c. 1, g. 2, t'. 98:
20. --- f. 1267, c. 2, g. 94, t'. 96-99:
21. --- f. 149, c. 1, g. 43, t'. 8:
22. --- f. 149, c. 1, g. 46, t'. 2-8,
23. --- f. 223, c. 1, g. 75, t'. 58:
24. --- f. 245, c. 1, g. 12, t'. 7:
25. --- f. 276, c. 1, g. 14, t'. 60:
26. --- f. 409, c. 1, g. 2634, t'. 1-2:
27. --- f. 458, c. 1, g. 104, t'. 19-22:
28. --- f. 57, c. 2, g. 2053, t'. 2:
29. --- f. 57, c. 3, g. 133, t'. 19:
30. --- f. 57, c. 3, g. 512, t'. 1-2:
31. --- f. 57, c. 3, g. 512, t'. 4:
32. Hayastan y'st R'o'hrpaxi 1919-i tesut'ean [Armenia according to the Rorpach Theory of 1919], K. Polis, 1919:
33. Hayeri kotorac'nery' Baqvi ev Elizavetpoli nahangnerum 1918-1920 t't'. (p'astat'ght'eri ev nyut'eri jhoghovac'u) [Pogroms of Armenians in Nakhichevan and Elizavetpol in 1918-1920 (documents and materials)], girq I: Kazmoghner` S. Mirzoyan, A. Ghaziyan, pat. xmbagir` A. Virabyan, Erevan, 2003:
34. HH GAA patmut'yan instituti arxiv, Leoyi and'nakan fond [Archive of the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Leo's personal fund], c. 1, g. 235, t'. 5:
35. «Horizon», T'iflis, 1918, hoktemberi 13, № 208:
36. Hovsep'yan, Yura. Hayeri ceghaspanut'yuny' Adrbejanum (1918-1920 t't'), «Hayoc ceghaspanut'yun. pattwar'ner ev daser» [The Armenian Genocide in Azerbaijan (1918-1920)], "The Armenian Genocide. Reasons and Lessons", № 2, Erevan, 1995, e'j 5-29:
37. Ishxanean, Baxshi. Bagui mec' sarsap'nery': Anketayin usumnasirut'iwn septemberean ancqeri 1918 t'. [The Great Horrors of Bagu. A Questionnaire Study of September holes in 1918.], T'iflis, 1920:
38. «Jhoghovurd», Erevan, 1918, hoktemberi 18, № 20:
39. Karapetjan, Meruzhan. Jetniceskaja struktura naselenija Nagornogo Karabaha v 1921 g. (Po sel'sko-hozjajstvennoj perepisi Azerbajdzhana 1921 g.) [Ethnic Architecture of the Population of Nagorno-Karabakh in 1921 (According to the Rural-Armenian Census of Azerbaijan in 1921)], Erevan, 1991.
40. "Kavkazskoe slovo" [The Caucasian Word], Tiflis, 1918, 19 ijunja, № 124.
41. "Kavkazskoe slovo" [The Caucasian Word], Tiflis, 1918, 3 dekabrja, № 262.
42. Kirakosyan, Jon. Eritt'urqery' patmut'yan datastani ar'aj (1915-ic minchev mer o'rery') [The Young Turks before the Court of History (since 1915 BC)], girq B, Erevan, 1983:

43. Mahmudov, Jagub. «Nado postavit' v Baku pamjatnik Nuru Pashe» ["It is Necessary to Erect a Monument to Nur Pasha in Baku"]. <https://apa.az/ru/vnutrennyaya-politika/-142390>. Dostupno: 10.09.2019.
44. Manasjan, Aleksandr. Karabahskij konflikt. Rakursy pravovogo podhoda [The Karabakh conflict. Perspectives of the Legal Approach], Erevan, 1998.
45. Manucharyan, A. 1918 t'., Baqvi haykakan jardery' (GFH-i artaqin gorc'eri ministrut'yan qaghaqakan arxivi p'astat'ght'ery') [Armenian Pogroms in Baku (Documents of the Political Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Germany)], LHG, Erevan, 1990, № 6, e'j 77-88:
46. Maruqyan, Armen. Hayoc ceghaspanut'yan hetevanqneri haght'aharman himnaxndirner u patmairavakan himnavorumnery' [Problems and Historical and Legal Grounds for Overcoming the Consequences of the Armenian Genocide], Erevan, 2014:
47. Melqonyan, Ashot. Hayoc patmut'yan dasery' [The Lessons of Armenian History], Erevan, 2003:
48. Miqaye'lean, Arse'n. Gharabaghi verjin de'pqery' [The Last Events in Karabagh], «Hayreniq», Po'st'y'n, 1923, A tari, mayis, № 7, e'j 158:
49. «Nashe vremja» [Our Time], Baku, 1919, 25 aprelja, № 75.
50. «Nashe vremja» [Our Time], Baku, 1920, 22 aprelja, № 29.
51. Pe'hput xan Twivanshiri spanich Misaq T'orlaqeani datavarut'iwny' ang. Zinworakan ateanin ar'jew [The Trial of the Murderer of Chivanshir Misak Torlakyan before the Military Court of England], At'e'nq, 1936:
52. Qajberuni, Gabriel. Bazmamilion jhar'angut'iw'n [Multimillion legacy], HAA, f. 57, c. 1, g. 439, t'. 69:
53. Sargsyan, Ervand. Qemalakanneri 1920-1921 t't'. arshavanqn Andrkovkas ev 1921 t'. marti 16-i Moskovyan paymanagiry' [The Kemalist Invasion of 1920-1921 in Transcaucasia and -1921 and the Moscow Treaty of March 16], LHG, Erevan, 1992, № 1, e'j 19-34:
54. Shahumyan, Step'an., ELJh, h. 5 (1918 t'. mayisi 29-septemberi 20), Erevan, 1978:
55. Step'anyan, Gevorg. Baqvi 1918 t'. inqnapashtpanakan marteri dery' Hayastani Hanrapetut'yan steghc'man gorc'um, «Hanrapetakan gita-jhoghovi nyut'er» [Baku in 1918. The Role of Self-Defense Battles in the Creation of the Republic of Armenia; "Materials of the State Conference"], Vanad'or, 2009, e'j 53-64:
56. Step'anyan, Gevorg. Gyoqchayi twakatamarti nshanakut'yuny' norankax Hayastani Hanrapetut'yan pashtpanut'yan hamateqstum [The Significance of the Battle of Gokce in the Context of the Defense of the Newly Independent Republic of Armenia], «Azdak», Pe'yru't', 2018, e'j 63-83:
57. Step'anyan, Gevorg. Hamazasp Srvand'tyanc, Erevan, 2016:
58. Step'anyan, Gevorg. Hayeri kotorac'nern u inqnapashtpanakan mar-tery' Nuxi ev Aresh gavar'nerum 1918-1920 t't'., pat. git. t'eknac'ui gi-takan astitwani haycman atenaxosut'yun [The Massacre of Armenians and Self-Defense Battles in the Provinces of Nuh and Aresh in 1918-1920. dissertation of a candidate for an academic degree], Erevan, 1996:
59. Step'anyan, Gevorg. Hayeri kotorac'nern u inqnapashtpanakan martery' Baqvi nahangum 1918-1920 t't'. [Pogroms of Armenians and Self-defense Battles in Baku Province 1918-1920], PBH, Erevan, 2008, № 3, e'j 31-48:
60. Step'anyan, Gevorg. Hayeri kotorac'nern u inqnapashtpanakan martery' Nuxi ev Aresh gavar'nerum 1918-1920 t't'., «Hayoc ceghaspanut'yan patmut'yan ev patmagrut'yan harcer» [The Massacre of Armenians and Self-defense Battles in the Provinces of Nuh and Aresh in 1918-1920. "Questions of the History and Historiography of the Armenian Genocide"], h. 5, Erevan, 2002, e'j 23-28:

61. Step'anyan, Gevorg. Hayeri kotorac'nery' Baqvi nahangum ev t'urq-adrbejanakan ishxanut'yunneri patasxanatvut'yuny' (1918 t'. september-1920 t'. april) [The Massacre of Armenians in Baku Province and the Responsibility of the Turkish-Azerbaijani Authorities (1918). September-1920 April), e'j 125-146:

62. Varandean, Miqayel. Muraty' (Sebastaci r'azmikin keanqn u gorc'y') [Murat (The Life and Work of the Warrior Sebastian)], Post'y'n, 1931:

63. Volkova, Natadija. Ztnicheskie procesy v Zakavkaz'e v XIX-XX vv., «Kavkaz-skij jetnograficheskyj sbornik» [Ethnic Processes in Transcaucasia in the XIX-XX Centuries. "Caucasian Ethnographic Collection"], Moskva, 1969, № 4, s. 3-54.

64. «Yar'aj», Erewan, 1920, hunisi 19, № 127:

65. Zakavkaz'e. Sovetskie respubliki (Statistiko-jekonomicheskij sbornik) [Transcaucasia. Soviet Republics (Statistical and Economic Collection)], Tiflis, 1925.

66. Zarewand, Miaceal Ankax T'urania kam i'nch ky' c'ragren t'urqery' [United Independent Turania or What the Turks are Planning], Boston, 1926:

THE STAGES OF IMPLEMENTATION OF THE POLICY OF ETHNIC CLEANSING AND GENOCIDE OF ARMENIANS IN THE EASTERN CIS- CAUCASUS (11TH-20TH CC.) (CONTINUATION OF THE THIRD PART)

GEVORG STEPANYAN

*NAS RA Institute of History, Department of History of Armenian Colonies and
Diaspora, Head, Doctor of Sciences in History, Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the article is to present the motives and implementation stages of ethnic cleansing and genocidal policy perpetrated towards the indigenous Armenian population during the 11th-20th centuries in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, on the basis of various primary sources (archival documents, statistical materials, periodical press, theme related literature).

The work is written by a combined examination of facts, applying the principles of historical investigation and historical-comparative analysis. The level of reliability and validity of the sources through their comprehensive study has been verified.

Through the combination of facts the following phases of the history of the main issue are presented: the policy of ethnic cleansing and genocide of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus were still implemented in the 11th-18th centuries when the region regularly appeared under the invasions and dominion of various conquering nomadic tribes (Turk-Seljuks, Mongol-Tatars, Tamerlane, nomadic Turkmen tribes of Kara-Koyunlu and Ak-Koyunlu, Kizilbash invasions followed by the Turkish-Persian wars, Sunni Lezgins, invasions of Nader Shah and Agha Mohammad Khan). As a result, some part of the Armenian population was deported and left native lands or forcedly accepted the Muslim religion of the conquerers. The next phase of ethnic cleansing and atrocities was the period of the Armenian-Tatar clashes (1905-1906). Later, the policy of ethnic cleansing and genocide was implemented at state level already during the Musavat regime of the artificial “Azerbaijan” formation (1918-1920), and finally during the Soviet regime (1920-1990).

The article substantiates the fact that the indigenous Armenian population of the region was subjected to ethnic cleansing and genocide in its cradle, just as the Young Turks carried out the extermination of the Western Armenians in 1915-1916 in Western

Armenia. Therefore, that policy should be qualified as the continuation and a constituent part of the Armenian Genocide, because the Armenian Genocide with its geographical coverage (from Western Armenia and other Armenian-inhabited territories of the Ottoman Empire to Baku) was a consequence of the implementation of the complete program of Pan-Turkism.

There are numerous references to the issue in the historical literature, though the comprehensive study of ethnic cleansing and genocidal policies of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, has not been the subject of a separate study.

Key words: *Eastern Cis-Caucasus, Baku province, left bank of Kur, Pan-Turkism, ethnic cleansing, xenophobia, genocide, deportation.*

ЭТАПЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ЧИСТОК АРМЯН И ГЕНОЦИДАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В ВОСТОЧНОМ ЗАКАВКАЗЬЕ (XI-XX ВВ.) (ПРОДОЛЖЕНИЕ ТРЕТЬЕЙ ЧАСТИ)

ГЕВОРГ СТЕПАНЯН

*заведующий отделом истории армянских колоний и
Диаспоры Института истории НАН РА,
доктор исторических наук, профессор
г. Ереван, Республика Армении*

Цель статьи – на основе разнообразных источников (архивные документы, статистические материалы, периодическая печать, тематическая литература) представить причины и этапы осуществления этнических чисток и геноцидальной политики по отношению к коренному армянскому населению Восточного Закавказья в течение XI-XX вв. на территории, простирающейся от долины р. Куры до Апшеронского полуострова.

Работа изложена с применением принципов сравнительно-исторического анализа, сопоставительного изучения фактов. Степень достоверности и подлинности источников уточнена нами путем их всестороннего исследования. На основе сопоставления фактов история проблемы представляется через следующие этапы: политика этнических чистки и погромы по отношению к армянам Восточного Закавказья в XI-XVIII вв., когда регион подвергался захватническим набегам и установлению господства турок-сельджуков, монголо-татар, Тамерлана, кочевых туркменских племен кара-коюнлу и ак-коюнлу, кзлбашей, а также последовавшими за всем этим турецко-персидским войнам, походам суннитов лезгинов, Надир-шаха и Ага Могамед хана. Вследствие всего этого определенная часть армянского населения была насильственно депортирована от родных очагов или вынужденно приняла веру мусульманских захватчиков. Следующий этап этнических чисток и погромов армянского населения происходил в период армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. Затем политика этнических чисток и геноцида осуществлялась уже на государственном уровне мусаватистским режимом искусственного образования, именуемого «Азербайджан», в 1918-1920 гг., и наконец, – в эпоху советского периода в 1920-1990 гг.

В статье обосновывается факт того, что коренное армянское население края было подвергнуто этническим чисткам и геноциду на своей родине также, как

младотурки осуществили геноцид западных армян в 1915-1916 гг. в Западной Армении. Следовательно, эту политику следует квалифицировать как продолжение и составную часть политики геноцида армян, так как Геноцид армян в своем географическом охвате (от Западной Армении и других армянонаселенных территорий Османской империи до Баку) был следствием реализации единой программы пантюркизма.

Хотя в исторической литературе есть неоднократные обращения к рассматриваемой проблеме, однако она не становилась предметом отдельного всеобъемлющего исследования.

Ключевые слова: *Восточное Закавказье, Бакинская губерния, левобережье Куры, пантюркизм, этнические чистки, геноцид, депортация.*